

האם היה קיים ישוב יהודי בצפורי לאחר תקופת התלמוד?

במאמרו "ישוב יהודי בצפורי"¹, כותב החכם ברוך טולידאנו: "לא נודע מאומה על ישוב יהודי בה אחרי תקופת התלמוד, ולכן מעניין הדבר להזכיר כי בספרי השאלות ותשובות של הספרות התלמודית יש להוכיח, כי היה ישוב יהודי בצפורי במשך השנים רפ"ה — תרל"ד" (עמ' 190). בסוף המאמר חוזר הוא על דבריו וייתמה שחוקרי א"י לא עמדו ע"ז" (עמ' 193). כמקורות נאמנים לדבריו מביא הוא שמונה ציטטים מספרי השו"ת שבהם מופיע השם צפורי. הואיל ומסקנותיו הן בניגוד מוחלט למסקנותיהם של שאר החוקרים ומהן אפשר להגיע למסקנות אחרות מרחיקות לכת הרבה יותר, כדאי לחקור את הדבר באופן יסודי.

א

תחלה עלינו לבקר את הטקסטים המובאים על-ידו:
א. ר' משה מטר א"י, שאלות-ותשובות, חלק ג, סי' עח: אנשי טבריה ברחו להם לעיר קרובה (להם) כצפורי לטבריה... וכו'. מכאן מסיק טולידאנו לא רק שהיה בה אז ישוב יהודי, אלא גם ש"צפורי היתה העיר הראשה של האזור".

עצם העובדא, שבמקור זה כתוב "כצפורי לטבריה" מראה, שאין הדברים כפשוטם ושמות הערים אינם משמשים כאן אלא לדוגמא, אעפ"י שבהמשך דבריו הוא אומר טבריה וצפורי; התשובה נכתבה לר' יוסף פורמון, רבה של הקהלה היהודית בפטרין. מזה אפשר כבר להרגיש שאין הדברים מוסבים על טבריה וצפורי ממש, כי מוזר להעלות על הדעת, שבני הקהלות הללו יפנו לרבני חו"ל ולא לרבני צפת הקרובה להם, ומה גם שצפת היתה בזמן ההוא המרכז הרוחני לעם ישראל ומכל ערי הגולה פנו אל חכמיה בשאלות; עפ"י תשובה זאת יוצא, שבצפורי היתה קיימת קהלה יהודית חשובה, היו לה תקנות וחוקי-מס. ואם כן מדוע לא ציין אף אחד מהנוסעים, היהודים והנוצרים, כי בצפורי ישנם יהודים והלא הם מזכירים בספרי מסעותיהם אפילו ישובים קטנים יותר במקומות אחרים. נוסף על כך, בצפורי מציינים את קברו של רבינו הקדוש והיה בזה, משום כך, עניין מיוחד לנוסעים.

1 "תרכיץ", חוברת האחרונה. (כרך יז עמ' 190 — 193).

אבל גם מבחינה היסטורית-גיאוגרפית יש לדחות את מסקנותיו של טולידאנו: טבריה וצפורי היו באותו זמן תחת פאשאליק (מחוז) אחד ומושל אחד משל על שתיהן¹ וכיצד יתכן, שהבורחים ברחו ממקום אחד של אותו מושל עריץ למשנהו; טבריה נבנתה, כידוע, בשנת שכ"ה² אף אם נניח שהשאלה נשאלה בזמן בנינה של העיר, היינו, לאחר השנה הנ"ל, הרי גם אז ברור, שאין הכוונה לטבריה ממש, כי אז היתה תקופת-פריחה לישוב היהודי בטבריה. השולטאן שלה, בהשפעת דון יוסף נשיא. פקודות לכל המושלים ולפחת דמשק להגן על היהודים ולשמור על רכושם, ואנו יודעים, שדבר זה התקיים במדות מסוימות. לעומת זאת אין להעלות על הדעת, שרק עיר אחת משמשת כאן לדוגמא והשניה נושאת את השם האמיתי.

אבל כבר אמרו חכמינו ז"ל: דברי תורה עניים במקומן ועשירים במקום אחר. מאורע זה של בריחת היהודים מעיר אחת לעיר אחרת הסמוכה לה. ידוע לנו מ פ ט ר ן ע צ מ ה, בימי מלחמות וינציאה עם תורכיה. הוינציאנים צרו על חוף פטרץ ורוב יהודי העיר היו מוכרחים להמלט על נפשם לעיר הקרובה ל י פ א נ ט ו. בין הנמלטים היה גם ר' יוסף פורמון עצמו, ששמש כרב לכל ארבע הקהלות בפטרץ. כשגדל מספר היהודים בליפאנטו הגדיל מושל העיר את המס של הקהלה ובשביל כך בקשה קהלת ליפאנטו מבני פטרץ להשתתף עמם בהוצאות המס. ר' שמואל די-מדינה (מוהרשד"ם) ור' מרדכי מטאלון, גדולי שאלוניקי, פסקו שתביעתם צודקת. אולם ר' יוסף פורמון כתב תשובה להוכיח את ההיפך, ועל-כן פנה אל ר' משה מטרנני, מגדולי הפוסקים, בצפת. דבר זה יוצא מפורש מספר תשובותיו של ר' שמואל קלעי³, ור' שלמה בן אברהם הכהן (מחרש"ך)⁴, שגם אליהם פנו ראשי קהלת ליפאנטו: "והנה אתמול בא אלינו פסק כתוב וחתום ממהר"ר שמואל דמדינה מוהר"ר מרדכי מטלון נר"ו ובכל זאת] לא שב מסברתו מהר"ר יוסף פורמון ומחזיק במעוז יחידי פטרץ"י⁵.

ב. ר' משה ישראל, שאלות ותשובות "משאת משה", חלק א, אבן-העזר סי' כב: "ראובן נשא את רבקה בצפורי..." מתוך התשובה מתברר, שבאותה העיר היו חכמים גדולים ובית-דין

21 עיין להלן הערה 6.

2 עיין, רוזאניס: קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, כרך ב, עמ' 84.

3 "משפטי שמואל", וינציאה שנ"ט, סי' כג, יח ע"א. שם בעמ' ג הוא כותב: "דעתי שבני פטרץ חייבים לפרוע עם בני ליפאנטו בכל מסים אשר יתחדשו כל הימים אשר הם שם ואחרי גאוני סאלוניקי חייבם גם אני הקטן נגרר אחריהם; "דובר דשכיח הוא שבני פטרץ בכל יום הולכים בליפאנטו ובורחים לשם מסבת החירום ופחד האויבים". ועיין רוזאניס, שם, כרך ג עמ' 80 — 82.

3א שו"ת מהרש"ר, חלק א סי' קפב, ד שאלוניקי שמו, דף קצב ע"א ואילך.

3ב מפני פשטות הענין לא ראיתי לנחוץ, במקרים הבאים, לחפש במקורות אחרים ולזהות את שמות הערים. אין ספק שדוגמא זו יכולה ללמד על הכלל.

קבוע, כי כתוב: "ונחלקו חכמי המקום". אין להניח בשום־פנים, שבכפרים הקטנים היו ת"ח גדולים ועל אחת כמה וכמה — בית־דין. אם נניח כן, יש להתפלא מדוע אין על זה כל ידיעה, אפילו בספרי השו"ת של חכמי א"י, העשירים בתקופה זו. בראש התשובה כתוב: "אשר כתבתי, שנת התע"א, בשליחות מצוה". בהמשך דבריו מזכיר את ר' חביב טולידאנו. מר ברוך טולידאנו עצמו קובע אל נכון, שהתשובה נכתבה בעיר מכנסים, שבה היה ר' חביב רב ואב־בית־דין. מטעם זה, האחרון, אפילו טולידאנו אומר "השם צפורי [כאן] הוא מושאל להעלים את שם העיר שלא רצו להזכיר את שמה". אבל מוזר הדבר, שבמקום אחר הוא מסתמך גם על מקור זה.

ג. ר' שמעון מורפורגו, רבה של קהלת אנקונה, "שמש צדקה", חלק ב. סי' לג: מלך משל על הרבה ערים, שבהן נמצאות קהלות יהודיות: טבריה, צפורי חברון ועזה. בא מלך אחר וגזר שכל הקהלות "יהיו ערבנים קבלנים אלו על אלו".

טבריה נחרבה לפני שנת ת"ל. עד שנת ת"ק "לא עבר בה איש ולא ישב אדם שם אשר בשם ישראל יכונה"⁴. ברחובות טבריה "לא היה אפשר ללכת בה(ם) כי אם ע"י חבורות חמשים פרשים מזויינים מפחד האורבים והליסטים"⁵. מלבד זה ברור שלא כל ארבע הערים היו תחת מרות אחת. הארץ היתה מחולקת לאזורים שונים. א"י המערבית, למשל, היתה מחולקת לשני אזורים (פאשאליק), כל אזור היה תחת השפעתו של מחוז עותומני אחר: על הגליל ועמק יזרעאל משל פחת צידון והארץ שבדרום העמק היתה חלק ממחוזו של פחת דמשק. בכל מקום משלו השייכים ועשו בתושבים כרצונם והפחות לא היו מתערבים אלא רק במקרים מיוחדים. וראה נוספת יש להביא מהמונח קק"י = קהל קדוש ישראל, המיוחד רק ליהודי איטליה; המטבעות: עשרה סקודי הן מטבעות איטלקיות ולא השתמשו בהן בא"י; בתקופה זו היתה א"י "מלאה חכמים וסופרים" ומאיטליה היו פונים לא"י בשאלות של הלכה ולא להפך, אלא אם כן היתה לאיטליה שייכות לאותו ענין.

ד—ה. ר' נסים חיים משה מזרחי, "אדמת קדש" ח"ב, צ"ד ע"ג: "ראובן תושב צפורי בא לירושלים והוציא שטר על שמעון שהיה חייב לו מאה גרוש..."

ר' ישראל מאיר מזרחי, "פרי הארץ", חלק ב, נ"ג ע"ד: ראובן בן

4 "מטה יוסף", שאלות ותשובות לר' יוסף הלוי אבן הנזיר ממצרים, חלק א, יורה־דעה סי' יא, מד ע"א, קושטאנדינה תפ"א. השוה דבריהם של חכמי ירושלים באותו הזמן בקובץ "זרע אנשים", הוסיאטין תרס"ב, סי' ל עמ' 47.

5 "זמרת הארץ" לר' יעקב בירב, מהדורת מ. בניהו, ירושלים תש"ן, עמ' לב.

6 עיין שם עמ' לר.

טבריה נסע, בהיותו בן עשרים שנה, עם אביו לצפורי. לאחר זמן מה "הוכרח מפני סיבות לילך בשליחות ק"ק של צפורי".

טולידאנו מסיק משני מקורות אלו "בלי שום פקפוק? שהיה ישוב יהודי בצפורי בראשית המאה הששית למספרנו [אעפ"י שכל המקורות הנ"ל מוסבים על לפני המאה הזו] וגם היה ישוב חשוב עד ששלח שליח מיוחד לחו"ל וטבריה היתה נחשבת לאפרכיה (עיר מחוז) של צפורי שהיא העיר הראשה".

ממה שנאמר למעלה נופל כבר כל הבנין בפעם אחת. ויתר על כן: גם אם נאמר, כי דברים אלו אינם מוסבים על ימי חורבנה של טבריה אלא לאחר בנינה, היינו משנת ת"ק ואילך הרי כל המקורות מאשרים שטבריה היתה אז החשובה מכל ערי הגליל ואף עלתה, במובנים מסוימים על כל ערי ארץ-ישראל⁸ הימים היו ימי משול השיך הערבי באהיר אל עמאר, אוהב היהודים, שעודד את ר' חיים אבואלעפיה בפעולותיו.

ו. ר' אליהו ישראל, "קול אליהו", חלק א, פ"ח ע"ד⁹: ראובן מטבריה נשתתף עם שמעון ולוי מצפורי. ראובן הוציא מנכסיו קרן קיים סך אלף גרו' ושמעון ולוי ת"ק גרושים... כדי להתעסק בהם באופן זה, שראובן ישלח סחורה מטבריא לשמעון ולוי אשר בציפורי כדי שיתעסקו הם במכירתה... ובסוף ב' שנים הללו בא ראובן מטבריא לציפורי... וכלפי שיש להם תקנה קדומה בציפורי שהב"ח והשותף יהיה פרוע קודם האלמנה ככתוב בכתובתה...".

אף אם אין בידינו להוכיח כי צפורי לא היתה עיר מסחר בקנה-מדה כל-כך גדול — דבר שכל אדם, אפילו הסובר שהיה בה ישוב, יכול להבינו — מכל-מקום ברור, שבטבריה לא היה מסחרם של היהודים חזיון נפרץ. סגנון השאלה מראה, כי המדובר הוא לא על ערי מסחר קרובות אלא על ערים שהמרחק ביניהן הוא גדול. גם ה"תקנה הקדומה", שנזכרה בשאלה, מוכיחה, שהכוונה על עיר ואם בישראל ולא על כפר קטן בגליל.

ז. ר' ישמעאל הכהן ממדינה, "זרע אמת", חלק ג, קנ"ז ע"ב: "ראובן בן חכם תושב צפורי שנתפש בערכאות מצד מעשיו הרעים, וגזרו עליו שילך לטבריה לעבוד בדוגיות גלילי ראלע"ז לשלש שנים... וכתבו קק"י טבריא למע' הרב המנהיג של ק"ק צפורי...".

לא די שטולידאנו מסיק מזה מסקנות על הישובים היהודיים בטבריה וצפורי אלא הוא לומד מכאן גם על היחסים שבין א"י ואיטליה. פלא הוא

7 הפיזור שלי.

8 עיין: מ. בניהו, ר' חיים אבואלעפיה מחיה הישוב היהודי בטבריה, הד- המזרח, כרך ג גליון א ו"ב, סיון תש"ה. ועיין גם בספרו של א. הייט, דאהיר-אלי-עומר; ירושלים תש"ב. 9 אני מצטט מהמקור.

איפוא שאין הוא תמה גם על ד"ר מ. א. שולוואס, שלא הכניס ידיעה זו לתוך ספרו החשוב "רומא וירושלים". נגד מקור זה מתאימים דברינו למעלה בסי' ג', ויש להוסיף, כי העונש הנזכר כאן לסחוב ספינות ע"י שיט אינו ידוע כלל בארצות המזרח; שמו הלאטיני מוכיח עליו; עונש כזה היה קיים באיטליה וידוע בשמו האיטלקי *galea*¹⁰.

ח. ר' אהרן עזריאל, "כפי אהרן", חלק א, קמ"ב ע"ד: רב גדול ומפורסם מצפורי נתמנה בשנת תרל"ד לרב בטבריה מפני שלא נמצא כמותו בעיר.

כבר הכותב מסתפק "אם צפורי הנזכרת בתשובה הנ"ל היא צפורי באמת או שם הסוואה לעיר אחרת כי אם היה בצפורי אדם גדול ומפורסם בתורה בשנת תרל"ד... היה שמו נודע ומפורסם בטבריה עד היום". רק מטעם קלוש זה הוא מבטל את "חשיבותו" של המקור הזה, אבל עם כל זאת אינו נמנע מלקבוע מסמרות, כי הישוב היהודי בצפורי היה "במשך השנים רפה" — תרל"ד!

ב

ואני תמה, שרק על מקורות מופרכים ומאחרים כאלה מצא החכם טולידאנו להסתמך והלא עוד מתקופת הגאונים הגיעו לידינו ידיעות על צפורי וטבריה כביכול, ולא רק בספריהם חכמי ארצות-המזרח והספרדים אלא גם בספריהם של חכמי אשכנז וצרפת, כגון:

רבינו גרשום מאור הגולה: "מצאתי בשם גאונים על קהל טבריה שנדו והחרימו את ראובן ושמעון..."; הנ"ל בתשובתו לר' שמואל בר' יונה¹¹, על נער שהולכיכוהו ללמדו תורה בציפורי; בן זמנו ר' יוסף טוב עלם¹²: "אנשי טבריה באו להפיס את מנת המלך... והלכו לציפורי וספרו שם כל המעשה... והתירו להם גזרת קהלם שבטבריא וכתבו בידם כתב התרה... וכששמעו כן בני טבריא חרה להם..."

חבל, שמקורות אלו לא היו למראה עיניו, כי יכול להסיק מהם מסקנות יותר חשובות — כי מעולם לא פסק הישוב היהודי בצפורי; על גדולתה ועושרה; על הקשר המתמיד שהיה ליהודי הגולה עמה. ואפילו — שהיתה מרכז רוחני גדול לכל יהודי העולם! אבל יותר מכן יש להתפלא מדוע לא הביא עובדות חשובות יותר, שקשה כאילו לסותרן, מאותם המקורות שהשתמש בהם. למשל: בספרו של ר' משה ישראל הנ"ל¹³: "ראובן ושמעון נשתתפו בהיותם בטבריא לזמן חמש שנים..."; "ראובן תושב

10 הנני מודה לידידי הד"ר מ. א. שולוואס שהסביר לי את המונח הזה.

11 "תשובות חכמי צרפת ולותיר" סי' צט, נו ע"ב.

12 הובאה בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (ה' לבוב סי' תכג); מקורות אלו, של

הראשונים, מובאים גם ע"י מו"ר הרב ש. אסף, "קריית ספר", ג עמ' 97.

13 חלק ב, קושטנדינה תצ"ה, חו"מ סי' לו, צט ע"ה.

טבריא תקע אהלו בצפורי להתעש[ק] בה והניח אשתו ובניו בטבריא וליום הכסא סמו[ך] לרגל הלך לטבריא לחוג את חג הסוכות¹⁴; "ראובן תושב ציפורי היו לו סך בגדים והבאים מפראנקי"ה למוכרם בתורת פאטוריא"ה ומשאו ומתנו בבני ברית דוקא"¹⁵. וכן מספרות השו"ת של אותה תקופה: ר' אהרן לפפא, רבה של מגניצי'ה ואח"כ של איזמיר: "ראובן הדר בציפורי שליח משמעון הדר בטבריה לקבל מעות מגוי הדר בציפורי"¹⁶; ר' מרדכי הלוי רבה של מצרים: "יחידים מבני טבריה שבאו לציפורי ונשתהו שם יותר מג' שנים וכל משאם ומתנם בצפורי שואלים מהם בני צפורי שישאו עמם בעול המסים כיון שנשתהו בציפורי י"ב חדש ומרויחים בה ובני טבריה טוענים שכיון שלא עקרו דירתם מטבריא דעתם לחזור למקומם... ועוד שפורעין מסין במקומן"¹⁷; ר' משה אמרי לייך רב בשאלוניקי: "ראובן שהי"ל [= שהיתה לו] חורבה א' בעיר טבריא אחר ימים הוכרח לברוח מן העיר מסיבת נוגשים עליו ב"ח והלך לעיר צפורי..."¹⁸; ר' מנחם קרוכמל, רבה של קהלת ניקלשבורג: "קהל טבריא ירדו למנין... שלחו לקראתו של קהל צפורי..."¹⁹ ויכולני להגדיל רשימה זו פי כמה וכמה.

ג

ברם, לא רק החכם טולידאנו, אלא גם חכמים אחרים טעו במקרה זה עצמו ובמקרים דומים אחרים²⁰ ועל-כן אמרתי לברר [הדבר] ביסודו. למעלה מכל ספק הוא, כי שמות הערים צפורי וטבריה אינם באים אלא רק לסמל, לדוגמא, כראובן ושמעון בבני-אדם. השמות הללו מופיעים הרבה בתלמודים ובהרבה מקרים הם רצופים. בבבלי: שבת קיח, ב: "יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי".

שם קמה, ב: "אמר רבי יצחק אין לך כל רגל ורגל שלא באתה בולשת לציפורי, ואמר רבי חנינא אין לך כל רגל ורגל שלא בא לטבריה אגמון וקמטון ובעל זמורה"²⁰. ירושלמי:

סוף ברכות: "יום תעזיני ימים אעזבך. [למה הדבר דומה] לשנים

14 שם סי' ע, קפא ע"א. 15 שם סי' לד, צה ע"ב.

16 "ה"י אהרן", אומיר תלד, סי' יג, י"ו ע"ד.

17 "דרכי נעם", שו"ת, וינציאה תנ"ז, חו"מ סי' כא, ר"ח ע"ב.

18 שו"ת "פני משה", שאלוניקי תקנו, חו"מ סי' יב, פ"ח ע"ד.

20 עיין למשל, אסף שם, על דברי הר"ר ב. מ. לוינ ע"ה בספרו "ארץ ישראל

בתשובות הגאונים ופרושיהם".

19 שו"ת "צמח צדק", אמשטרדם תלה, סי' טז; מובא גם ב"קריית ספר" ז"ס.

20א על הנוסחאות, עיין ש. קליין "ארץ הגליל" עמ' 91.

שיצאו אחד מ ט ב ר י א ואחד מ צ פ ו ר י ן ופגעו זה בזה בחדא מ ש כ נ א .

סנהדרין פרק ג, הלכה ב: "א"ר לעזר זה אומר בטיבריא וזה אומר בציפורי, שומעין לזה שאמר בטיבריא".

גם העובדא כשלעצמה שצפורי כשהיא נסמכת לעיר אחרת אינה נסמכת אלא לטבריה, יש בכוחה להראות שאין הדבר כפשוטו.

הפוסקים מביאים לדוגמא גם ערים אחרות ואביא את המצויות ביותר:

ט ב ר י ה ו ח ב ר ו ן 21 : "ראובן... יצא מ ט ב ר י א והלך לו ל ח ב ר ו ן ."

א נ ט י ו כ י א ו ב ב ל : (עפ"י בבלי גיטין מד, ב), הרשב"א, למשל, כותב באחת מתשובותיו 22 : "ראובן דר ב א נ ט ו כ י א ופורע מס מכל אשר לו שם באנטוכי"א וקהל בבל עשו תקנה... וראובן זה הדר באנטוכי"א היה לו חוב על המלך המולך באנטוכי"א ו ב ב ל...".

סורא ופומבדיתא: (ע"ש הישיבות הבבליות המפורסמות). ר' חיים אברהם גאגין, רבה של ירושלים כותב בתשובותיו 23 : "מעשה שזיה בסורא ופומבדיתא אשר היה תחת ממשלת שר אחד". להלן בתשובה במפתחות (קנ"ו ע"ג) נאמר בפרוש: טבריה וצפת.

בויכוח דומה, אבל גדול וחשוב, שהתעורר לפני כשלש מאות וחמשים שנה בין שני גדולי ישראל אסיים את דברי על העיר עגלון שבגלעד, בעבר הירדן מזרחה. אם היה בתוך תחום א"י אם לאו. ר' גדליה קורדובירו, בנו של המקובל הידוע הרמ"ק, מירושלים, השתדל להוכיח בחיוב. אולם ידידו ר' יום טוב צהלין, מהגליל (צפת), כתב על דבריו: "ראיתי דברי חכם חן... אשר הפליא לדבר, גלה והרחיב גבול א"י, כי כל ישעו וכל חפצו לטהר את הארץ, לא מטהרה, היא עגלון, אשר מעולם לא שמענו מי שיעלה על לבו דבר זה — — — באמת כוונתו רצויה אמנם דבריו אינם רצויים לענין דינא" 24. כי מסופקני אם לא אהבתו של החכם טילידאנו איש הגליל הביאתו לחשוב שהיה באמת לאחר תקופת התלמוד, ישוב עברי בצפורי.

ירושלים, י"ח שבט תש"ז.

21 עיין למשל, שו"ת הרמ"ז, וינציאה תקכא, סי' נד, מ"ט ע"ד.

22 חלק ה סי' ר"ע.

23 "חוקי חיים", ירושלים תרג, סי' לא, נד ע"א.

24 שו"ת מהריט"ץ, וינציאה תנז, סי' ריב, קיט ע"ג.